

УДК 349.2-057.16 (477.53): 63.001.73 «18»

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.6>

ОБЛАСНА ЗЕМСЬКА ПЕРЕСЕЛЕНСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ: ПРИЧИНИ СТВОРЕННЯ ТА ОСНОВНІ НАСЛІДКИ ДІЯЛЬНОСТІ (1908-1918 рр.).

Селіхов Д.А.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2180-1010>

Селіхов Д.А. Обласна земська переселенська організація: причини створення та основні наслідки діяльності (1908–1918 рр.).

Стаття присвячена аграрним міграціям українців, викликаним аграрною кризою наприкінці XIX ст., аграрною політикою, яку з квітня 1906 р. в Російській імперії було доручено реалізовувати новому прем'єр-міністру П. Столипіну. Місцева адміністрація та органи самоврядування українських губерній Наддніпрянщини задля запобігання соціальним конфліктам запропонували його урядові свою допомогу в організації масових переселень із європейської частини імперії на територію східних окраїн імперії, зокрема до Сибіру, Далекого Сходу і степи Центральної Азії.

В ній здійснюється огляд діяльності у справі селянських переселень з Полтавської та інших губерній Наддніпрянщини Обласної земської переселенської організації. Звертається увага на те, що поруч зі створеною в червні 1908 р. Обласною земською переселенською організацією переселенським питанням, по-суті, займатися ще декілька незалежних один від одного органів, як то: селянські установи в особі земельних начальників; землевпорядкувальні комісії; земство. Обласна земська переселенська організація у 1911 р. була перейменована у Південно-російську обласну земську переселенську організацію. Надається оцінка переселенській політиці земців як невтішній, хоча б тому, що адміністративної влади вони не мали, виступаючи, як правило, у ролі прохачів. В разі земства від участі в організації масових переселень українців ситуація у цій сфері була б ще гіршою, що дає підстави для позитивної оцінки прагнення земств, що входили до складу Обласної земської переселенської організації, надати допомогу, так і у дорозі та, особливо, в колонізаційних районах.

Наголошується на надто високій ціні, яку заплатили за освоєння нових земель українські на початку XX ст., адже вона виявилася подібною до ціни індустріалізації СРСР у 30-х роках XX ст., що супроводжувалась мільйонами жертвами.

Ключові слова: аграрна міграція українців, земство, переселенське бюро, Обласна земська переселенська організація.

Selikhov D. Regional land resettlement organization: causes of creation and main consequences of its activity (1908–1918 years).

The article is devoted to the agrarian migrations of Ukrainians, caused by the agrarian crisis at the end of the 19th century, the agrarian policy, which since April 1906 in the Russian Empire was entrusted to the new Prime Minister P. Stolypin. In order to prevent social conflicts, the local administration and self-governing bodies of the Ukrainian provinces of the Dnipro region offered his government their help in organizing mass migrations from the European part of the empire to the territory of the eastern outskirts of the empire, in particular to Siberia, the Far East and the steppes of Central Asia.

It reviews the activities of the Regional Zemstvo resettlement organization in the field of peasant resettlement from Poltava and other provinces of the Dnipro region. Attention is drawn to the fact that, in addition to the regional resettlement organization created in June 1908, in fact, there are several other independent bodies dealing with resettlement issues, such as: peasant institutions represented by land chiefs; land management commissions; Zemstvo. Regional Zemstvo resettlement organization in 1911 p. was renamed the South Russian Regional Zemstvo Resettlement Organization. The resettlement policy of the Zemstvos is assessed as disappointing, if only because they had no administrative power, acting, as a rule, in the role of beggars. In the case of the Zemstvo participating in the organization of mass resettlement of Ukrainians, the situation in this area would be even worse, which gives grounds for a positive assessment of the desire of the Zemstvos, which were part of the Regional Zemstvo Resettlement Organization, to provide assistance, both on the road and, especially, in colonization areas.

Emphasis is placed on the excessively high price that Ukrainians paid for the development of new lands at the beginning of the 20th century, because it turned out to be similar to the price of the industrialization of the USSR in the 30s of the 20th century, which was accompanied by millions of victims.

Key words: agrarian migration of Ukrainians, zemstvo, resettlement bureau, regional zemstvo resettlement organization.

Постановка проблеми. Умови життєдіяльності людини, а тим більше великих соціальних груп, завжди були актуальним питанням в усіх, без виключення, гуманітарних науках. Серед численних проблем, пов'язаних із людиною як творцем матеріальних благ, важливе місце посідають різноманітні аспекти міграційних процесів, які на усіх історичних етапах нашого народу, включаючи і сучасний етап, мали важливе значення.

Стан опрацювання. Про аграрні міграції українців писали такі відомі історики, як Л. Скляр, В. Кобузан, М. Якименко та ряд інших дослідників. Проте немало аспектів цієї різнопланової теми висвітлені недостатньо, серед них – створення та основні наслідки діяльності Обласної земської переселенської організації, певним кроком до вивчення якої стала одна із останніх публікацій А. Козаченка [1].

Метою статті є висвітлення найважливіших суспільних відносин, пов'язаних з діяльністю Обласної земської переселенської організації, з огляду на наявність значної кількості різноманітних за змістом та походженням джерел.

Виклад основного матеріалу.

У Російській імперії кріпосне право було скасоване у 1861 р., проте численні пережитки феодального устрою гальмували економічний розвиток тогочасної держави, основою якої на початку ХХ ст. залишалося виробництво сільськогосподарської продукції. Проте на шляху подальшої успішної конкуренції на європейському ринку стояло крайнє зубожіння основної маси дрібних товаровиробників, яких царське законодавство відносило, як правило, до так званих непривілейованих станів. Увага державних інституцій до сільського господарства, суттєво посилилась в умовах аграрної кризи кінця ХІХ ст, коли створювалися численні комісії, скликалися наради «знавців» селянського побуту, розроблялися законопроекти із залученням представників місцевих органів державної влади та земства. Але конкретних кроків на шляху розв'язання аграрного питання самодержавство не проводило аж до селянських повстань 1902 р. у Полтавській та Харківській губерніях і, особливо, відомих соціальних потрясінь 1905 р. Маніфестом 17 жовтня 1905 р. було проголошено не лише громадські права і свободи для усіх підданих імператора, але і обіцянка реалізувати низку заходів для полегшення економічного становища малоземельного і безземельного селянства. Саме у руслі намічених заходів 4 березня 1906 р. царем було підписано указ про створення Комітету із землепорядкування при Головному управлінні землеустрою і землеробства та створення губернських

і повітових землепорядкувальних комісій. Серед обов'язків землепорядкувальних комісій на перше місце було поставлено «з'ясування місцевих потреб щодо урядового сприяння до переселення на казенні землі як у межах однієї губернії, так і з однієї губернії в іншу, а також участь у виконанні цих заходів» [2, с. 200]. Місцева адміністрація та органи самоврядування тих губерній, де гострота соціальних конфліктів була особливо помітною, з великим полегшенням зустріли основні параметри нової аграрної політики, яку з квітня 1906 р. було доручено реалізовувати новому прем'єр-міністру, яким замість С. Вітте став П. Столипін. До таких регіонів належали практично усі українські губернії Наддніпрянщини, а також центрально-чорноземний регіон сучасної Росії. Саме губернії із найскладнішою соціальною ситуацією на селі запропонували урядові свою допомогу в організації масових переселень із європейської частини імперії на територію східних окраїн імперії, зокрема до Сибіру, Далекого Сходу і степи Центральної Азії.

Реалізація нового курсу у сфері аграрних міграцій розпочалася у 1906 р., коли стала зрозумілою недостатність запровадженого у 1905 р. порядку, згідно якого уряд вирішив сприяти переселенцям «виключно із Полтавської та Чернігівської губерній», для чого відводилися казенні землі в Тургайській області і на Кавказі [3, арк. 13]. Буквально через кілька днів після підписання указу про створення землепорядкувальних комісій було ухвалено законодавчий акт згідно якого на 1906 р. було встановлено такий порядок застосування закону 6 червня 1904 р.: посылка ходоків в губернії Тобольську, Томську, Єлісейську та Іркутську, а також області: Амурську, Приморську, Аклолинську, Семипалатинську і Тургайське дозволялось усім селянським громадам, товариствам і окремим сім'ям селян або міщан – землеробів [3, арк. 46]. Тим, хто в ході переселення погоджувався оселитися на новому місці обіцялися пільги щодо проїзду та отримання кредиту на домообзаведення. Але результати переселенського руху у 1906 р. не задовольняли як центральну, так і місцеву владу через незначну кількість малоземельних і безземельних селян, які переселилися на нові місця. Саме з метою активізації переселенського руху за принципом «далі йдеш – тихішим будеш» місцеві земства ряду губерній ухвалили рішення об'єднати свої зусилля саме у цьому напрямку. Вперше ідею створення союзу земств по організації масових переселень сформулювала Харківська губернська земська управа, яка 20 вересня 1907 р. звернулася до Міністерства внутрішніх справ із клопотанням про дозвіл такого з'їзду у м. Харкові. Як і слід було чекати, такий дозвіл було одержано. Планувалось запросити до участі у роботі заїзду наміченого на 3 жовтня 1907 р. представників як Харківського, так Полтавського, Херсонського, Чернігівського і

Катеринославського земств «однорідних за племінним складом населення і частково за характером землеробського промислу» [4, арк. 2]. У якості представників запрошувалися голови управи, або їх члени, а також завідувачів економічними відділеннями, голів повітових управ або їх заступників, інспекторів сільського господарства, представників землевпорядкувальних комісій, губернських земських агрономів і осіб, «найбільш компетентних у справі переселень». Напередодні з'їзду було узгоджено його порядок денний. У числі перших стояло питання звіту Полтавського губернського агронома Ю. Соколовського про результати поїздки до Сибіру з метою з'ясування ступеню придатності земні для українських переселенців. Другим питанням була інформація про стан переселенської організації у Полтавській губернії; третім – «сучасна постановка переселенської справи, її недоліки і заходи по їх подоланню». Останнім – «проект губернської і обласної земельної організації по переселенню». У роботі з'їзду взяли участь начальник переселенського управління В. Глінка і діловод Г. Чуркін. На думку учасників з'їзду із чиста земських діячів всю роботу по переселенню слід об'єднати у три основні групи: 1) робота, яка повинна знаходитися виключно у компетенції уряду; 2) та діяльність, яка повинна здійснюватися Переселенськими управліннями разом із земствами; 3) сфера діяльності, яка повинна знаходитися лише у компетенції земств. До відання уряду була віднесена так звана «колонізаційна» частина, тоді як до спільної із земством відповідальність належала організація допомоги переселенцям у дорозі і в ході домообзаведення на новому місці. При цьому земці вважали за необхідне уточнити, що мається на увазі турботи про попередній огляд ділянок і умови закріплення їх за вихідцями із відповідних губерній. Допомога повинна була надаватися у вигляді супроводження земцями переселенських і ходоцьких партій із батьківщини і до місця майбутнього поселення, надання медичної і продовольчої допомоги у дорозі тощо. Було вироблено також певні рекомендації щодо так званих переселенських бюро при кожному губернському земстві. Щодо форми роботи бюро у земств могли бути різними. Так, Полтавське земство вважало найдоцільнішим тримати для цього спеціальних агентів, які б узгоджували свою діяльність із землевпорядкувальними комісіями. Харків'яни планували спиратися у своїй роботі по організації переселенського руху на повітові земства, тоді як чернігівці мали на меті заснувати в губернії особливі переселенські бюро.

Після завершення дискусій делегати з'їзду ухвалили рішення щодо організації у кожній губернії переселенське бюро у якості центрального регіонального координаційного центру. У числі інших пунктів ухвали харківського з'їзду були

ще й такі: а) клопотатися перед Переселенським управлінням про фінансування частини витрат на утримання частини витрат на утримання переселенських агентів у сумі 4000 крб. на рік; б) дозволити земським установам право видавати прохідні свідоцтва бажаним переселитися; в) надати земським установам право огляду запропонованої ділянки і на попереднього зарахування на певний термін [5, арк. 24]. Звертає на себе факт надзвичайно повільного процесу ухвалення царським урядом рішення щодо виконання чи навпаки, відмову використати допомогу місцевих земств в організації переселенського руху. Так, 11 лютого 1908 р. голова Чернігівської губернської управи інформував начальника Переселенського управління про блокування із боку місцевої адміністрації ініціативи земств щодо поліпшення організації переселенської справи в регіоні. У якості головного мотиву адміністрація посилювалася на статті № 1-3 «Положення про земські установи», у яких окреслювалось коло повноваження земських установ. Чернігівський земський голова повідомляв, що ухвала губернського земства про асигнування 18100 крб. на ведення переселенської справи на думку місцевої державної адміністрації «не відповідає державним потребам, порушуючи інтереси місцевого населення» [5, арк. 23]. Справа дійшла до прем'єр-міністра, якому Главноуправляючий землеустроєм і землеробством В. Васильчиков наполегливо рекомендував роз'яснити Чернігівському губернатору, що разом із «зростанням переселенського руху з Європейської Росії поступово з'ясується необхідність як найтіснішого зв'язку Переселенського відомства і місцевої адміністрації та земських установ найважливіших регіонів виходу переселенців» [5, арк. 37]. У якості прикладу для наслідування В. Васильчиков називав Полтавську губернію, де земство працює у тісній співпраці із державною адміністрацією. Тільки після втручання столичної влади безглуздя із економічної точки зору та інтересів аграрних мігрантів постановою Чернігівського у міських і земських справах присутствія була скасована.

На Харківському з'їзді було рекомендовано усім, хто виявив бажання увійти до складу обласної земської переселенської організації протягом кінця 1907 р. і початку 1908 р. обговорити основні принципи діяльності майбутнього об'єднання з тим, щоб на першому з'їзді організацій, який було намічено провести 9-11 червня 1908 р. у Полтаві, усі питання, по можливості, були узгоджені остаточно. Бажаних взяти участь у роботі полтавського з'їзду виявилось 19 осіб, які представляли Полтавське, Херсонське, Катеринославське, Київське, Чернігівське та Харківське земства. З'їзд, у роботі якого взяв участь виконувач обов'язки Переселенського управління І Тхоржевський, мав 5 засідань, а саме: два денних і три вечірніх. На

порядку денному стояло два питання: 1) Про становище переселенської справи у Полтавській губернії; 2) Про завдання і мету обласної земської переселенської організації. У резолюції Полтавського з'їзду, який подібно до Харківського було проведено із дозволу Міністерства внутрішніх справ, було записано таке: «Вважаючи, що правильна постановка переселенської справи можлива лише при участі земств, об'єднаних на ґрунті сприяння уряду, з'їзд визнає необхідним створити Обласну земську переселенську організацію» [6, с. 5]. У якості зразка губерньської переселенської організації було визнано той тип, який існував у Полтавському земстві. Найвищим органом в організації вважався з'їзд уповноважених, головою якого делегати обрали керівника Полтавського губерньського земства Ф. Лизогуба. З'їзди уповноважених повинні були скликатися два рази на рік – взимку у восени «перед черговими земськими зборами». У випадку виникнення певних невідкладних завдань міг бути скликаний позаплановий екстрений з'їзд. Основними обов'язками З'їзду були: а) складання і подання на розгляд земських зборів кошторису Обласної організації; б) затвердження фінансового звіту організації; в) подання клопотання уряду з питань переселення; г) розподіл по губерніям земельного фонду, умовно зарахованого Переселенськими управліннями за Організацією; д) затвердження звіту Бюро за минулий рік і плану на наступний; е) обрання ревізійної комісії у кількості трьох осіб з метою контролю за діяльністю Організації. На Полтавському з'їзді була затверджена переселенська агентура, по Тургайське-Уральському, Акмолінському, Алтайському, Єнісейсько-Іркутському, амурському, Приморському та Семиреченському переселенських районах, а також агенти по пересуванню у містах Харків та Курськ. Загальні річні витрати Обласної організації було визначено у межах 30600 крб.» [6, с. 23]. Права і обов'язки переселенських агентств були окреслені у спеціальній інструкції, яку Полтавська губерньська земська управа узгодила із Переселенським Управлінням ще на початку 1908 р. у ній і, зокрема, зазначалось, що при посадці у переселенські вагони обов'язком агентів є турбота про те, «щоб вагони були чистими, продезінфіковані і мали необхідні приналежності, як то: дошки для нар, ліхтарі, чавунну піч, сходи, сигнальну мотузку і т. п.» [5, арк. 61]: Полтавський губернатор у своєму зверненні до столичної влади просив оформити участь земств в організації селянських переселень в законодавчому порядку, на що П. Столипін своєї згоди не дав. Було дозволено лише ухвалити статут обласної організації, який було опубліковано у листопаді 1911 р. [7, с. 107–110]. В результаті навіть після утворення Обласної земської переселенської організації ситуація у аграрними міграціями, у яких взяли участь мільйони селян,

змінилась мало, коли мати на увазі становище переселенців на усіх етапах пошуку ними кращої долі. Багато істориків, які фахово вивчали аграрні міграції українського селянства (Л. Склярів, В. Кабузан, М. Якименко) на конкретних фактах показали повну неспроможність царської влади організувати належним чином таку важливу з економічної точки зору справу, як заселення і господарське освоєння нових земель. Мова йде про ціну, яку заплатили за освоєння нових земель селяни, адже вона виявилася надто високою, подібною до ціни індустріалізації СРСР у 30-х роках ХХ ст., що супроводжувалась мільйонами жертвами.

Звертає на себе увагу те, що після створення Обласної організації переселенським питанням стало, по-суті, займатися три незалежних один від одного органи: 1) Селянські установи в особі земельних начальників; 2) Землевпорядкувальні комісії; 3) Земство. Ситуація виявилась подібною до тієї, яку описав у байці про лебедя, рака та щуку Л. Глібов. Ось що із цього приводу писав у своїй записі на ім'я начальника Переселенського управління полтавський губернатор «Селянські установи, – читаємо у відповідному документі, – виходячи із явищ 1907 р. (коли переселенська хвиля стала неконтрольованою. – Д. Селіхов), настільки це було можливим стримували прагнення селян переселитися, тоді як землевпорядкувальні комісії приймали клопотання окремих осіб, складати списки і обіцяли всіляке сприяння, а земські агенти об'їжджаючи губернію вербували охочих» [5, арк. 75]. У результаті таких дій на 15 тис. душових долей, виділених губернії у 1908 р., з'явилося 50 тис. претендентів. Трагізм ситуації полягав у тому, що більшість селян «продали все своє майно, попавши у безвихідь». Єдиним виходом із ситуації була, на думку полтавського губернатора, передача завідування переселенською справою у відання землевпорядкувальних комісій. Участь земства у переселенській справі слід обмежити лише супроводженням партій ходаків у дорозі, то не пише в «інтересах переселенців, але і вигідно із точки зору економії державного бюджету» [5, арк. 76].

Проте уряд П. Столипіна після 1908р. нічого змінювати у питанні організації переселенської справи не захотів. Суттєвим чином вона не змінилась і після смерті цього державного діяча, залишаючись такою аж до краху Російської імперії і припинення діяльності земської переселенської організації на початку 1918 р.

Як свідчить практика селянських переселень у роки столипінської аграрної реформи постійні конфлікти виникали не лише між трьома вищезгаданими інституціями, але й між членами Обласної організації, яка у 1911 р. була перейменована у Південно-російську обласну земську переселенську організацію. Основною причиною

конфліктів у середовищі земств були питання, пов'язані із розподілом між губерніями того земського фонду, який передавало у розпорядження організації Переселенське управління. Про гостроту конфліктів свідчить той факт, що вже невдовзі після створення Організації із її складу вийшло Катеринославське земство. Із цієї ж причини аналогічне питання ставило на губернських зборах земства Київської, Харківської та Чернігівської губерній. Врешті-решт в Організації була прийнята така система, розподілу, земельного фонду: 3/4 фонду розподілялось між повітами прямо пропорційно кількості малоземельних селянських дворів, 1/4 - пропорційно площі поміщицьких земельних угідь, яка припадала на кожне незабезпечене достатнім чином селянське господарство [8, с. 56]. Та якими б гострими не були конфлікти як усереднені Організації, так і за її межами, головне було у тому, що від них страждали насамперед переселенці. Повірявши землевпорядкувальним комісіям щодо всілякого сприяння новоселам із боку урядових установ, 20 родин селян с. Дубівки Київської губернії направили відповідне клопотання 25 березня 1909 р. Продавши усе своє майно, вони станом на 28 квітня того ж року, необхідних документів так і не одержали. У листі до губернатора вони писали, що коли вони не виїдуть до кінця квітня, «то буквально залишимося жebraками, адже тут вже усе продане, а туди приїдемо дуже пізно, через що не встигнемо посадити для себе городу і засіяти хоч трохи ярини ...» [9, арк. 67].

Нелегко переселенцям було і у дорозі до омріяної землі за Уральським хребтом. Так 9 лютого 1909 р. Переселенське управління розробило

план відправки переселенців із губерній європейської частини імперії на казенні землі Зауралля. Було встановлено шість черг відправки переселенських ешелонів, кожна з яких мала близько двох тижнів, починаючи із 19 березня і закінчуючи першою половиною червня місяця. Остання черга була призначена для тих, хто із різних причин не скористався «встановленими для них більш ранніми чергами» (10, с. 30). Проте інформація про відправку переселенський ешелонів нерідко залишалась невідомою не лише мігрантам, але й тим, хто безпосередньо займався супроводом переселенських парній. Ось свідчення агента Обласної організації Н. Здорова-Ведрова. «Що стосується посадки переселенців, – писав він у 1910 р., – то слід сказати, що жодна землевпорядкувальна комісія союзних губерній не поставила мене до відома про час і місце посадки тієї чи іншої групи переселенців, через що я не мав можливості бути присутнім при посадці» [11, с. 33]. «Переселенські потяги рухалися дуже повільно, близько 200 км за добу. Стоять на усіх великих, а інколи і малих станціях годин по 5-6», – писав у 1909 р. інший агент – В. Косменко-Загорський. Та це ще нічого, головне, що постійно женуть потяги по усім коліям (маневрують), не даючи спокою і можливості відлучитися на базар за продуктами. Часто потяги відправляються зі станції без попередження, через що нерідко відстають діти, які не знають ні прізвища, ні те, куди поїхали батько і матір» [12, с. 6].

На завершення огляду діяльності Обласної земської переселенської організації звернемося до кількісних показників аграрних мігрантів (табл. 1).

Таблиця 1

Чисельність переселенців, які в'їхали із губерній Обласної організації у східні регіони імперії (1908–1914 рр)*

№ п/п	Губернії виходу	Роки								1908–1914 рр.
		1885-1904	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	
1	Волинська	9595	11148	9796	8728	4655	2854	2539	3468	43188
2	Воронезька	79241	39740	40224	11539	5675	8825	11651	13937	131591
3	Київська	24645	45230	35212	20003	9183	4924	5788	5293	125633
4	Полтавська	189270	54600	55822	34751	17083	9455	14439	15303	201453
5	Саратовська	34836	17091	13946	2990	3063	6927	8698	5818	58533
6	Харківська	61641	33287	90982	25905	12326	7968	11395	14998	196861
7	Херсонська	29539	15248	24425	21750	13372	8451	20134	20773	124153
8	Чернігівська	123876	48087	30165	16168	8687	4629	6050	8014	121800
Разом		552463	264431	300572	141834	74044	54033	80694	87604	1003212
Відсоток 1908-1914 рр. до відповідного періоду		55,06	26,35	30,90	14,13	7,38	5,38	8,04	8,72	100

Примітка. Джерело: Турчанинов Н. Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 гг. (включительно)/Н. Турчанинов: СПб.: Тип. ГУЗиЗ, 1910. С. 4–13; Турчанинов Н. Итоги переселенческого движения за время с 1910 по 1914 гг./ Н. Турчанинов и А. Домрагев. СПб.: Тип. ГУЗиЗ, 1916. С. 4–12.

Протягом семи років із губерній, які входили станом на 1914 р. до складу земської організації за Урал виїхало понад 1 млн. переселенців, тоді як за попередні два десятиліття (1885–1904 рр.), лише 552463 або 55,06%. Після початку Першої світової війни організовані переселення було зупинене, внаслідок чого діяльність земських агентів була зосереджена переважно на допомозі мігрантам облаштуватися на нових місцях. Кількісні показники, звичайно, не можуть ні вражати. Що ж до якості міграції, то створення новоселами належних умов, то ситуація знаходилася на межі гуманітарної катастрофи, адже близько 40% переселенців так і не змогли одержати відповідних документів, які давали право на земельну ділянку і пільговий кредит від 165 до 400 крб. для домообзаведення.

Ось що писав із цього приводу в «Известиях обласной земской переселенской организации» земський агент М. Круковський: «Цікаво подивитися на особисте життя середньостатистичного самовольця. Чотиристітнна хата, як правило, із плоским земляним дахом – стелю ... А всередині? Злиденна піч, стіл, табуретки або лавки. Єдина кімната, у якій стоять піч, нари і т. п., площею 4 кв. м. На печі у корзині лежить ягня або ж у кутку, біля печі, знаходиться теля, яке мукає, заражаючи повітря. Поряд із телям лежить хвора на дизентерію дівчинка. Двоє членів родини від цієї хвороби вже померли» [13, с. 64]. Подібні приклади були не виключенням, а загальним правилом, про що неодноразово говорили у своїх виступах на засіданнях III Державної Думи опозиційні депутати. Так, посилаючись на офіційні звіти чиновників Переселенського управління депутат А. Войлошников в одному із своїх виступів дав таку оцінку переселенській політиці П. Столипіна: «Протягом 1906, 1907 і 1908 рр. за Урал було перекинуто 1552439 осіб ... Із них влаштувалось 564041 особи, повернулося додому 284984 особи обох статей. Отже, відомо про 849025 осіб, куди ж подівалась решта? Де ж ті 703414 осіб? Панове, уряд чудово знає про їх гірку долю, та воно про них не скаже; частина з них приписалась до старожилів, частина поповнила ряди сибірського пролетаріату і ходить із простягнутою рукою. Але величезній частині уряд влаштував дорогі похорони і ось чому уряд це замовчує» [14]. У таких невітшних наслідках переселенської політики ніякої вини земців, звичайно, не було, адже адміністративної влади вони не мали, виступаючи, як правило, у ролі прохачів. Немає сумніву у тому, що при умові земства від участі в організації масових переселень ситуація у цій сфері була б ще гіршою, що дає підстави для позитивної оцінки прагнення земств, що входили до складу Обласної земської переселенської

організації, надати допомогу, так і у дорозі та, особливо, в колонізаційних районах.

Висновки. Перспективним з точки зору подальшого дослідження проблеми є з'ясування ролі Обласної земської переселенської організації у наданні допомоги тим мігрантам, які виявили бажання купити відповідні земельні угіддя, які належали селянському поземельному банку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Козаченко А.І. Участь Полтавського земства у організації переселенського руху наприкінці XIX – початку XX ст. Актуальні проблеми правознавства: питання історії, теорії та практики: зб. матеріалів V Міжвуз. наук. конф. за результатами роботи у 2010/2011 навч. році, 27-28 квіт. 2011 р. / Національний університет «Юридична академія України ім. Я. Мудрого», Полтавський юридичний інститут. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2011. С. 19–21.
2. ПСЗИ. Собр. 3-е. Т XXVI. СПб., 1909. 1141 с.
3. Російський державний історичний архів. Ф. 391. Оп. 2. Спр. 1546. «О порядке применения закона 6 июня 1904 года при возобновлении переселенческого движения в 1906 г». 68 арк.
4. Російський державний історичний архів. Ф. 391. Оп. 3. Спр. 578. «Об организации первого обласного съезда в Харькове» 16 арк.
5. Російський державний історичний архів. Ф. 391. Оп. 3. Спр. 1002. «О привлечении земских учреждений к участию в переселенческом деле» 377 арк.
6. Журнал первого съезда обласной земской переселенческой организации 9-11 июня 1908 года Полтава: Типо-литограф. И.А. Дохмана, 1908. 76 с.
7. Журнал V очередного совещания уполномоченных Южно-русской областной земской переселенческой организации 11-12 ноября 1911 года. Полтава: Типо-литограф. «Дохман», 1911. 247 с.
8. Якименко М.А. Переселенський рух у Наддніпрянській Україні в роки столипінської реформи (1906–1913 рр.): Монографія Полтава: РВВ ПДАА, 2009. 148 с.
9. Державний архів Київської області. Ф. 4. Оп. 133. Спр. 161: «По разным вопросам». 424 арк.
10. Журнал Полтавского губернского присутствия № 3. Полтава: Электр. Типо-литограф. Д. Подземского, 1909. 30 с.
11. Краткий отчет о деятельности агента по передвижению Н.Н. Здорова-Ведрова за 1910 год. Известия областной земской переселенческой организации. 1911. № 43. С. 30–35.

12. Косменко-Загорский В.П. О переселении в Кулундинскую степь Барнаульского уезда Томской губернии. Чернигов: Типо-литогр. Я. Шмидта, 1909. 37 с.
13. Курковский М.А. Положение самовольцев а Западной Сибири. Известия областной земской переселенческой организации. 1911. № 45. С. 59–65.
14. Невская звезда. 1912. 3 июня.